

П. Гринько, аспірант кафедри цивільного права № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Теорії секундарних прав у доктрині цивільного права

Незважаючи на те, що поняття «секундарне право» виникло в науці цивільного права ще на початку минулого століття завдяки німецькому вченому Е. Зеккелю¹, спори відносно правової природи та місця, яке воно займає у системі цивілістичних категорій, не вщухають дотепер. Такі вчені, як А. Вормс, Ю. С. Гамбаров, М. М. Агарков, С. М. Братусь, О. С. Иоффе, О. Г. Певзнер, В. І. Серебровський, Р. Й. Халфіна, В. М. Хвостов, Б. Б. Черепахін, Ч. Н. Азімов, В. О. Білов, Ф. О. Богаїрьов, Є. М. Денісевич, І. Є. Красько, К. І. Скловський та ін., аналізуючи різні інститути цивільного та сімейного права, прагнули наблизитися до з'ясування правової природи секундарних прав, проте всебічно їх не досліджували. Винятком стала дисертаційна робота російського вченого О. Б. Бабаєва «Проблема секундарних прав у російській цивілістиці»².

На сьогодні склалися різні підходи до вирішення проблеми правової природи секундарних прав. Серед них можна виокремити як позитивне ставлення, коли існування секундарних прав визнається, але правова природа їх пояснюється по-різному³, так і негативне, коли заперечується саме існування цієї категорії⁴. Вважаємо, що неоднозначність поглядів на природу секундарного права та його місця у системі правовідношень

¹Зеккель Э. Секундарные права в гражданском праве / Э. Зеккель // Вестн. гражд. права. – 2007. – № 2. – С. 205–252.

²Бабаев А. Б. Проблема секундарных прав в российской цивилистике : автореф. ... канд. юрид. наук / А. Б. Бабаев. – М., 2006. – 22 с.

³Див.: Красько И. Е. Правовая природа брачного контракта / И. Е. Красько // Проблемы законности : Республик. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х., 1998. – Вип. 33. – С. 79–82; Азімов Ч. Н. Самозащита в гражданском праве / Ч. Н. Азімов // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні // До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. – Ч. 2 ; Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 20–22; Сидельников Р. Право на самозащиту как «секундарное право» / Р. Сидельников // Підприємництво, госп-во і право. – 2005. – № 6. – С. 42–44; Сибіга О. М. Договір комісії за цивільним кодексом України : автореф. ... канд. юрид. наук / О. М. Сибіга. – Х., 2009. – 22 с.

⁴Див.: Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л., 1949. – 143 с.; Толстой Ю. К. Проблема обеспечения субъективных гражданских прав / Ю. К. Толстой // Вестн. Ленингр. гос. ун-та. – 1952. – № 3.

пов'язана перш за все з тим, що це питання довгий час не було предметом комплексного монографічного дослідження.

Для того щоб з'ясувати, хто ж із учених стоїть ближче до розв'язання цієї проблеми, спробуємо дослідити становлення зазначеної категорії у доктрині цивільного права. Свого часу Е. Зеккель, досліджуючи такі права, як право на відмову від договору, на його розірвання, на розірвання шлюбу, на відмову від спадку та інші, звернув увагу на те, що поряд із правоздатністю і суб'єктивними правами існують особливі права (юридичні феномени), які він назвав секундарними правами (*Gestaltungsrechte* — «правостворююче», «конститутивне» право), здійснення яких призводить до виникнення прав панування. На підставі цього вчений зробив висновок, що з правової точки зору — це суб'єктивні права, змістом яких є можливість уповомоченої особи породжувати (перетворити — «*die Macht zur Gestaltung*») суб'єктивне право шляхом укладення одностороннього правочину. Але для того щоб належати до секундарних прав, ці права, по-перше, мають відповідати загальним вимогам, які висуваються до суб'єктивного права; по-друге, здійснюватися шляхом безпосереднього волевиявлення особи — правочину, по-третє, їх змістом повинно бути не безпосереднє панування над об'єктом, а можливість в односторонньому порядку створювати, змінювати або припиняти, тобто перетворювати, одне або інше з прав панування¹.

Супротивники теорії Е. Зеккеля вважали головним її недоліком недостатню обґрунтованість того, яким чином волевиявлення особи, що спрямовано на виникнення у неї самої прав і обов'язків (а серед ознак секундарного права, які були запропоновані ученим, відсутня така ознака, як втручання в чужу правову сферу), і яке традиційно охоплюється категорією правоздатність, несподівано перетворюється на секундарне право².

З часу своєї появи увага з боку науковців до секундарних прав то жвавішала, то вщухала. Учені дорадянського часу, як правило, поняттям «секундарне право» не оперували, але наполегливо опікувалися проблемами, пов'язаними із правоздатністю та дієздатністю осіб, правовідношенням, суб'єктивним правом та його структурними елементами, по-різному ставлячись до визначення сутності цих

¹ Зеккель Э. Секундарные права в гражданском праве / Э. Зеккель // Вестн. гражд. права. – 2007. – № 2. – С. 211.

² Третьяков С. В. Формирование концепции секундарных прав в Германской цивилистической доктрине / С. В. Третьяков // Вестн. гражд. права. – 2007. – № 2. – С. 253–270.

категорій. Так, якщо Г. Ф. Шершеневич наполягав на тому, що правовідносини можливі тільки між особами, де праву однієї особи завжди кореспондує обов'язок іншої, і вважав елементами правовідносин суб'єктів, об'єкти, права та обов'язки суб'єктів¹, то В. М. Хвостов зауважував, що правовідносини можливі не лише між особами, а й між особою та річчю. У складі суб'єктивного права він виділяв владу та інтерес як дві невід'ємні його характеристики². Проте зазначені учені були єдині в тому, що правоздатність — це незмінна абстрактна можливість особи мати права і обов'язки, а суб'єктивне право — це міра дозволеної поведінки особи.

Однак навіть і в ті часи непоодинокими були випадки, коли учені доходили висновку, що існують окремі правомочності осіб, які не підпадають під ознаки таких категорій, як правоздатність або суб'єктивне право. Так, А. Вормс саме ці особливі правомочності відносив до вторинних прав. Розглядаючи права бланкодержателя, учений виділяв право останнього за своїм вибором і у своєму інтересі додати до реквізитів ті, яких у цих бланках не вистачало. Це право він відносив до прав на зміну юридичного положення третьої особи. Отже, А. Вормс погоджувався з тим, що вторинне право — це правомочність особи своєю односторонньою юридичною дією змінити юридичне положення іншої особи. При цьому учений був упевнений у тому, що кількість прав на зміну юридичного положення осіб досить значна³. На жаль, висновки ученого не були сприйняті його сучасниками, і вторинні права ще довго залишалися поза увагою дослідників.

Першим серед цивілістів, хто відступив від традиційного розуміння правоздатності, був Ю. С. Гамбаров, який запропонував разом із абстрактною правоздатністю осіб виокремлювати також конкретну правоздатність з її можливими змінами⁴. Пізніше саме цей висновок М. М. Агарков поклав в основу своєї «динамічної теорії правоздатності», яка привела ученого до висновку, що вторинні права існують. Науковець виходив з того, що будь-яка особа на підставі закону володіє правоздатністю, тобто абстрактною можливістю мати права, яка при наявності певних юридичних фактів перетворюється у повноцінне

¹ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. — 9-е изд. — М., 1912. — С. 56.

² Хвостов В. М. Общая теория права. Элементарный очерк / В. М. Хвостов. — Изд. 6-е, испр. и доп. — СПб., 1914. — С. 125.

³ Вормс А. Вексельные бланки : монография / А. Вормс. — М., 1914. — С. 19.

⁴ Гамбаров Ю. С. Курс гражданского права. Т. 1 : Часть общая : учебник / Ю. С. Гамбаров. — СПб., 1911. — С. 9.

суб'єктивне право, яке і стає елементом відповідного правовідношення. Проте у певних випадках особа на підставі договору або закону наділяється можливістю своїм одностороннім волевиявленням викликати виникнення суб'єктивного права. Ця можливість ще не є повноцінним суб'єктивним правом, однак це вже й не абстрактна, а конкретно визначена можливість. Разом із тим М. М. Агарков наполягав на тому, що не кожному юридичному дію можна визнавати проявом суб'єктивного права, оскільки іноді здійснення такої дії не породжує в іншій особі обов'язку здійснити відповідну дію, але на визначений строк певною мірою зв'язує її можливістю здійснення відповідної дії. Саме такі дії особи учений відносив до секундарних прав. Так, він стверджував, що пропозиція укласти договір — це ще не суб'єктивне право, а «виникаюче» або так зване секундарне право¹. Отже, М. М. Агарков розрізняв правоздатність у її динамічному стані, тобто можливість особи реалізувати (проявити) конкретні її складові; суб'єктивне право, котре виникає шляхом реалізації правоздатності і характеризується тим, що йому протистоїть обов'язок іншої особи, та секундарне право, яке не може вважатися суб'єктивним правом, оскільки воно не породжує обов'язку в третій особі здійснити відповідну дію. Отже, учений розглядав секундарне право як категорію, ширшу за правоздатність, але вужчу, ніж суб'єктивне право особи.

До поглядів М. М. Агаркова критично ставився С. М. Братусь, який поділяв традиційний погляд на правоздатність. Те, що М. М. Агарков вважав секундарним правом, С. М. Братусь вважав звичайним суб'єктивним правом, не виділяючи між правоздатністю і суб'єктивним правом зв'язуючого ланцюга — секундарних прав². Погляд С. М. Братуса фактично поділяється окремими ученими сьогодення, які вважають, що немає практичної необхідності у «примноженні сутностей», оскільки відносини усіх учасників можуть бути пояснені за допомогою звичних конструкцій³. Проте ніхто не може заперечувати, що у приватному праві юридичні конструкції покликані не тільки забезпечувати визначеність та надійність юридичного регулювання, а й широкий діапазон юридичних можливостей суб'єктів. Звідси, як правильно вказує С. С. Алексєєв, і загальний дозвіл на конструювання в рамках

¹ Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков. – М., 1940. – С. 70–72.

² Братусь С. Н. Курс советского гражданского права. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. – М., 1950. – С. 5–6.

³ Захаров Ю. Право требования кредитора в договорах в пользу третьего лица / Ю. Захаров, Ю. Фогельсон // Хоз-во и право. – 2001. – № 10. – С. 22–23.

діючого правопорядку «своїх» моделей, які, втім, повинні мати певний рівень¹.

Теорію динамічної правоздатності критикував і О. С. Иоффе, який розрізняв три поняття: правоздатність як передумову виникнення в особи прав і обов'язків та їх здійснення останньою; суб'єктивне право як міру можливої поведінки і можливість вимагати визначеної поведінки від зобов'язаних осіб; юридичні факти як проміжний ланцюг між правоздатністю і суб'єктивним правом. При цьому він зауважував, що для виникнення окремих цивільних правовідносин недостатньо одиничного юридичного факту, наприклад правочину, необхідна їх сукупність, або так званий фактичний склад чи юридична підстава (титул) права. Погоджуючись із тим, що сама по собі оферта не породжує договірних відносин, учений наполягав, що як один із елементів передбаченої законом юридичної підстави їх виникнення вона створює таку можливість. Та ж особа, якій адресована оферта, не набуває певних цивільних прав і обов'язків, але може їх набути, якщо акцептує оферту². За О. С. Иоффе, секундарні права — це не суб'єктивні права, а дії, яким законом надається сила юридичного факту³.

Проблема секундарних прав цікавила не тільки тих учених, які поглиблено займалися дослідженнями, пов'язаними із правосуб'єктністю або суб'єктивними правами. Ті учені, які досліджували окремі інститути цивільного права (право власності, спадкове право тощо), теж стикалися з нею. Так, В. І. Серебровський, розглядаючи спадкові правовідносини, звернув увагу на те, що за своєю правовою природою прийняття спадку є одностороннім правочином, тобто вираженням волі лише однієї особи — спадкоємця, яке не звернено конкретно до будь-якої особи і не потребує згоди інших осіб. Проте цей правочин тягне за собою низку правових наслідків не тільки відносно самого спадкоємця, а й інших осіб, зокрема, інших спадкоємців, кредиторів спадкодавця та ін. Звідси у спадкоємців із моменту відкриття спадщини виникає право спадкування, яке реалізується або в праві на придбання спадщини (праві на прийняття спадку), або у праві відмовитися від неї. На підставі

¹ Алексеев А. А. Юридические конструкции – ключевое звено права / А. А. Алексеев // Цивилист. записки : межвуз. сб. науч. тр. – М., 2002. – С. 13–14.

² Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О. С. Иоффе. – Л., 1949. – С. 123.

³ Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о правоотношении / О. С. Иоффе // Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права». – М., 2000. – С. 688.

цього учений дійшов висновку, що право на прийняття спадку — це особливе (секундарне) право спадкоємця. Враховуючи те, що В. І. Серебровський припускав існування суб'єктивних цивільних прав, які не забезпечені обов'язками¹, логічно, що секундарні права він характеризував як суб'єктивні цивільні права.

Але окремі учені, зокрема О. Г. Певзнер, С. С. Алексєєв, вважають неможливим існування суб'єктивних цивільних прав, не забезпечених обов'язками², а це означає, що хоча вони і не заперечують існування секундарних прав, останні не визнаються ними суб'єктивними правами. Але тоді що є для них секундарні права? О. Г. Певзнер поділяв правові явища, які пов'язані з одностороннім проявом волі, на дві групи: права, які є передумовою виникнення правовідносин, та права, що включені у вже існуючі правовідносини. До першої групи вчений відніс правові явища, які виникають на проміжній стадії у всіх тих випадках, коли для виникнення правовідношення у повному обсязі необхідний фактичний склад. До другої групи — ті права, які становлять зміст правовідношення. Проте це не окремі суб'єктивні права, а особливі правомочності, що входять до складу останніх. На протигагу суб'єктивному праву цим правомочностям конкретний обов'язок іншої особи не відповідає. Ці правомочності учений і відносив до секундарних прав. Права ж, що утворюють першу групу, такими не є, оскільки вони — лише прояв правоздатності³. Таким чином, основною характерною рисою цих особливих правомочностей О. Г. Певзнер вважав те, що вони не породжують вимог, оскільки їм не відповідає жодний обов'язок іншої сторони, але вони не породжують і домагань. Їх призначення — надати управомоченій особі можливість своїми односторонніми діями і в своїх інтересах змінювати чи припиняти правовідношення. Правовий ефект здійснення цих правомочностей настає в силу одностороннього волевиявлення управомоченої особи⁴.

¹ Серебровський В. И. Очерки советского наследственного права / В. И. Серебровський. – М., 1953 – С. 163–164.

² Певзнер А. Г. Понятие гражданского правоотношения и некоторые вопросы теории субъективных гражданских прав / А. Г. Певзнер // Учен. зап. ВЮЗИ. Вып. V. – М., 1958. – С. 3–34; Алексєєв С. С. Односторонние сделки в механизме гражданско-правового регулирования / С. С. Алексєєв // Свердлов. юрид. ин-т : Сб. учен. тр. Вып. 13 : Теоретические проблемы гражданского права. – Свердловск, 1970. – С. 46–63.

³ Певзнер А. Г. Понятие гражданского правоотношения и некоторые вопросы теории субъективных гражданских прав / А. Г. Певзнер // Учен. зап. ВЮЗИ. Вып. V. – М., 1958. – С. 23.

⁴ Там само. – С. 34.

С. С. Алексєєв відстоював думку про реалізацію секундарних прав за допомогою одностороннього правочину та відносить останні до прав на активні дії¹. Усі односторонні правочини він поділяв на односторонньо управомочувальні, в яких особа зобов'язує сама себе, надаючи тим самим іншій особі (особам) певне суб'єктивне право, та односторонньо зобов'язувальні — як односторонні акти особи, на підставі яких здійснюється вплив на правову сферу інших осіб. С. С. Алексєєв вважав, що саме односторонньо зобов'язувальні правочини можуть породжувати: правомочності, які формують зобов'язальні та інші цивільні правовідносини, тобто правоутворювальні правомочності, і правомочності, які пов'язані з дією (динамікою) зобов'язальних відносин, тобто секундарні правомочності. Секундарні правомочності — це «другорядні» правові утворення, які немов надбудовуються над головним змістом зобов'язання, входять до складу суб'єктивного права особи як додаткові елементи².

І. Ю. Красько, досліджуючи правову природу шлюбного контракту³, висловив думку, що секундарне право — це прообраз права. Не заперечуючи, що дії сторін при укладенні шлюбного контракту спрямовані на встановлення певних прав та обов'язків, він підкреслював, що шлюбний контракт не є повноцінним правочиним, оскільки без реєстрації шлюбу він не породжує юридичних прав і обов'язків. Шлюбний контракт — це незавершене правовідношення, де право існує в абортивному (усіченому) стані, яке не породжується разом із тим односторонньою дією. Шлюбний контракт — це юридичний факт, який тільки у поєднанні з іншим юридичним фактом — укладенням шлюбу, як вторинним елементом юридичного складу, секундарною (вторинною) правомочністю, здатний породити конкретні правовідносини⁴. Таким чином, І. Ю. Красько вважав, що у цьому випадку в особи існує секундарна (вторинна) правомочність, яка знаходить своє втілення в укладанні шлюбного контракту.

¹ Алексєєв С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексєєв. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2008 – С. 364.

² Алексєєв С. С. Односторонние сделки в механизме гражданско-правового регулирования / С. С. Алексєєв // Свердлов. юрид. ин-т : сб. учен. тр. – Свердловск, 1970. Вып. 13 : Теоретические проблемы гражданского права. – С. 58.

³ За КзпШС УРСР шлюбний договір мав назву шлюбний контракт і міг укладатися тільки до моменту укладення самого шлюбу.

⁴ Красько І. Е. Правовая природа брачного контракта / И. Е. Красько // Проблемы законности : Республик. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Вип. 33. – Х., 1998. – С. 81–82.

Неважко помітити, що в чомусь точка зору І. Ю. Краська схожа із поглядом О. С. Іоффе, оскільки обидва поділяють підхід, згідно з яким для виникнення окремих правовідносин недостатньо одиничного юридичного факту, а потрібна їх сукупність, або так званий фактичний склад. При цьому додатковим юридичним фактом може виступати і певне право. Але, якщо в О. С. Іоффе — це дія, якій законом надається сила юридичного факту, то в І. Ю. Краська — секундарна правомочність, хоча остання й реалізується як дія.

Уже пізніше російський учений Є. М. Денисевич, досліджуючи видові ознаки односторонніх правочинів, основою для цього обрав аналогічний підхід. Він вважав, що у фактичних складах із строго встановленим порядком накопичення юридичних фактів настання частини складу вже породжує проміжний правовий ефект у вигляді заснованої правомочності або юридичної пов'язаності. Терміни «засновуюча» та «правостворююча» правомочність вчений використовував для позначення незавершеного суб'єктивного цивільного права, тобто права у процесі його становлення. Таким чином, поняттю секундарної правомочності науковець надав значення дрібної частки суб'єктивного права (кредитора), яка виступає основою для здійснення односторонніх волевиявлень, спрямованих на зміну або припинення правовідносин¹.

Безумовно, існують й інші погляди на правову природу секундарних прав. Так, Ф. О. Богатирьов, досліджуючи спадкові відносини, зазначає, що секундарне право — це особлива секундарна правомочність, яка стоїть між правоздатністю і суб'єктивним правом. Причому секундарне право, як і секундарний обов'язок, а існування останнього він виділяє поряд із існуванням секундарного права, входять до складу спадщини разом із суб'єктивними правами й обов'язками спадкоємця. При цьому учений допускає передання секундарного права у спадкових правовідносинах іншим особам, але заперечує можливість такої передачі за договором².

К. І. Скловський, поділяючи погляди М. М. Агаркова відносно того, що секундарні права не є суб'єктивними цивільними правами, хоча й мають деякі спільні риси з останніми, зокрема породжують певний

¹ Денисевич Е. М. Односторонние сделки в гражданском праве Российской Федерации: понятие, виды и значение : автореф. ... канд. юрид. наук / Е. М. Денисевич. – Екатеринбург, 2004. – С. 14.

² Богатырев Ф. О. Секундарное право на примере постановления Президиума Верховного Суда России / Ф. О. Богатырев // Журн. рос. права. – 2005. – № 2 – С. 70.

юридичний ефект, відзначає, що секундарні права пов'язані виключно із зобов'язальними правовідносинами. Вчений наполягає на тому, що це подібне, але не тотожне праву поняття¹.

Ч. Н. Азімов, досліджуючи проблему самозахисту цивільних прав, стверджував, що самозахист за своєю природою є секундарним правом, оскільки він виникає на підставі вже існуючого зобов'язання і реалізується шляхом здійснення самостійних дій². Р. С. Сидельников, частково погоджуючись із цим, зауважував, що характеризувати самозахист як секундарне право не можна тільки в сенсі його вторинного характеру щодо порушеного права чи такого, що тільки порушується. Право на самозахист, вважав він, існує і реалізується як правомочність в охоронному правовідношенні, тобто правовідношенні, яке у порівнянні з регулятивним має вторинний, «секундарний» характер³.

О. Б. Бабаєв дійшов висновку, що секундарне право — це суб'єктивне цивільне право, оскільки управомоченому суб'єкту належить виключна можливість задовольнити свій інтерес. Воно може служити предметом судового захисту та має властивість до передачі у порядку універсального правонаступництва. Секундарні права входять до складу відносних прав поряд із правами вимоги. На відміну від активної сторони зобов'язання, інтерес секундарно-управомоченої особи задовольняється за рахунок власних дій⁴.

Враховуючи вищевикладене, слід наголосити на такому. Класичне визначення секундарного права формулюється як юридична можливість, що надається особі одностороннім волевиявленням привести до виникнення, зміни або припинення цивільного правовідношення. Абстрагуючись від того, що відрізняє на сьогодні різні теорії одна від одної, та узагальнюючи підходи учених до вирішення зазначеної проблеми, зауважимо, що спір точиться відносно того, що ж являє собою секундарне право: юридичну можливість одностороннім волевиявленням привести до виникнення, зміни або припинення

¹ Скловський К. И. Правомочие и полномочие в механизме возникновения гражданских прав / К. И. Скловський // Хоз-во и право. – 2004. – № 11–12. – С. 107.

² Азімов Ч. Н. Самозащита в гражданском праве / Ч. Н. Азімов // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні. До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 ч. – Нац. юрид. акад. України, 2000. – Ч. 2. – С. 22.

³ Сидельников Р. Право на самозащиту как «секундарное право» / Р. Сидельников // Підприємництво, госп-во і право. – 2005. – № 6. – С. 44.

⁴ Бабаєв А. Б. Проблема секундарных прав в российской цивилистике: автореф. ... канд. юрид. наук / А. Б. Бабаєв. – М., 2006. – С. 9.

цивільного правовідношення¹; суб'єктивне цивільне право²; недозріле суб'єктивне право³, відповідну правомочність⁴ тощо. Вважаємо, що під *секундарним правом* необхідно розуміти в одних випадках потенційне суб'єктивне цивільне право особи, а в інших — таку правову можливість, яка входить до складу суб'єктивного цивільного права особи і полягає у здійсненні односторонніх дій, наслідком яких є зміна або припинення суб'єктивного цивільного права, з метою задоволення охоронюваних законом інтересів особи.

¹ Богатырев Ф. О. Секундарное право на примере постановления Президиума Верховного Суда России / Ф. О. Богатырев // Журн. рос. права. – 2005. – № 2. – С. 68–72.

² Бабаев А. Б. Проблема секундарных прав в российской цивилистике : автореф. ... канд. юрид. наук / А. Б. Бабаев. – М., 2006. – 22 с.

³ Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков. – М., 1940. – 192 с.

⁴ Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 2008 – 576 с.